

Budapešť, bývalý
evanjelický kostol
Slovenskej evanjelickej
kongregácie na
Rákócziho ulici
Budapest, the one-
time Lutheran Church
of the Slovak Lutheran
Congregation on the
Rákóczi street

Foto Photo: János Krähling, 2004

PRÍSPEVOK K VÝSKUMU ARCHITEKTOKTONICKÉHO
DEDIČSTVA SLOVENSKÝCH EVANJELIKOV V UHORSKU –
TRADÍCIA BAROKOVEJ CENTRALITY

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHITECTURAL HERITAGE OF
SLOVAK LUTHERANS IN HISTORIC HUNGARY – THE TRADITION
OF BAROQUE CENTRALITY

Slovaks and Hungarians have lived together for over a thousand years in Central Europe. Because of the shared course of their history, the two nations were assimilated to each other in several interrelations, as be recognized in aspects of the language, the lifestyle and even of the architectural heritage. At the same time this study points to the phenomenon that the smaller, scattered Slovak communities isolated from the contiguous Slovak-language area in Hungarian territory preserved their separateness not only in language and culture but also in architecture, which additionally manifests their ties to the nation living to the north.

Among the Lutheran churches of Hungary, there is a special category of heritage: buildings of central disposition on a floor plan resembling a Greek cross or a modification of the shape. Demographic research has revealed that all of them were built in vicinities with a Slovak-speaking community – or at least a Slovak minority – in the historical background.

This issue is of scholarly interest and worth discussing not only for its ethnic aspects, but more significantly because works dealing with the Protestant church architecture of historic Hungary that do take Slovak territory into consideration rarely mention and analyse the centrally planned Lutheran examples, yet on the other hand, the great synopses of European Protestant church architecture hardly ever discuss Hungary, Slovakia and the Central European region. Another aspect of the subject's relevance is the continuity of the spatial typology, which can be recognized from the Baroque period up to the 19th century or the beginning of the 20th century. The present study is the completion of a comprehensive research project which highlights different aspects of the presence of the building-type in this Central European area.

The Slovaks settled in the territory of present-day Hungary only after the end of Ottoman rule, partly through spontaneous migration and partly as a result of the initiatives of feudal landlords. One-fifth of the Slovak population resettled areas of low population density, where labour was scarce. The majority of the Slovaks, about

two-thirds of the settlers, were Lutherans while the remaining third were Catholics.

Churches of cruciform-plan layout situated in today's Hungary were mostly built in the years immediately before the Act of Tolerance (1781). The towerless church of Maglód (Maglód) near Budapest stands outside the village, surrounded by the cemetery. It was built in 1776 with quite simple forms. The church of Domoň (Domony) – not far away – was erected in 1777. Its tower was added only in 1810, after the Act of the Tolerance and also after the general lifting of the ban on tower-building (1786). Two other churches acquired their cruciform layout as the result of modification. The “Small Church” of Békešsca (Békéscsaba) was enlarged with cross-arms; its current appearance is the outcome of reconstruction at the end of the 19th century. The Lutheran church of Cinkota – a former independent village now annexed to Budapest – received its cross-shape plan through the partial demolition and enlargement of the former chancel of a medieval church in 1776. The most monumental and grandiose building of the present type in Hungary is the church of Miskolc (Miskovec), which was constructed already after the Act of Tolerance, in 1797.

The most ancient cruciform Protestant churches in the former Hungarian kingdom, however, are not the mentioned examples inside the present Hungarian borders, but the ones built for the Slovak communities of present-day Slovakia, then the province of Upper Hungary, primarily in the “articular” Protestant parishes. One of the main attributes of these churches was the cruciform plan. The churches of Hybe (1786 – 1787, reconstructed in 1822), Paludza (1693; 1774), Kežmarok (1717) and Hronsek (1725 – 1726) were built of wood, the interiors were covered by wooden barrel-vaults as well as groin vaults at the intersection point; the cross-arms were equipped with galleries to provide more seats for the believers. Within this typology, a disposition generally used later made its appearance: the altar was put into one of the cross-arms, most often on the flat wall, while the pulpit appears on the pier-like edge of the crossing. The churches of Istebné

JÁNOS KRÄHLING, PhD
associate professor

GERGELY DOMONKOS
NAGY, PhD student

Department of History
of Architecture and of
Monument Preservation,
Faculty of Architecture,
Budapest University of
Technology and Economics,
H-1111 Budapest,
Műgyetem rkp. 3. K. 260.

(1686, enlarged in 1730) and Leštiny (1688) were constructed in more modest form, but show the same arrangement. The articular churches in southern areas of Hungary – for example Nemeskér, Nemescsó, Nemesdömölk – do not display a cruciform plan but rather a longitudinal form, like a great hall. As much as local tradition, though, dissimilar regulations under the articles allowing for Protestant church construction were the cause of these differences in the plans.

Drawing upon above-mentioned observations, we can suppose the articular churches of Slovakia can be considered as the prototype of the cruciform Lutheran churches in majority-Hungarian territory. This assertion is confirmed by the observation of the demographical proportions of the villages, which shows us that every settlement where churches of cruciform plan can be found have or had a significant ethnically Slovak population. Of course, this should not imply that every Slovak Lutheran congregation chose this form for their own church, but that while the Lutheran population in present-day Hungary also included Germans as well as a minority of Hungarians, none of the churches of these communities are cruciform. The usage of the cross-shaped plan shows unambiguously that the cultural tradition of the Slovak diasporas preserved the heritage of historic Upper Hungary, and its retention might be an emblematic element of their identity.

The present article discusses the relation of the cruciform plan and Protestant church architecture from different aspects.

The devotion of the Lutherans to the cross-form can be interpreted in that overall descriptive art tendency that can be characterized of didactic teaching and reminder, which also determined the view of art of Martin Luther. It is obvious that this cross-form hints on the most important salvation event of universal and Lutheran faith, on the crucifixion and death of Christ and thus on the redemption from the sins. The most important central types of European protestant church architecture can be traced back to the architecture of the Huguenots, although we cannot find any Greek-cross shape layout among the early churches. The early examples of this equal cross-plan can be found – after a Huguenot influence – in Holland (the Noorderkerk in Amsterdam built

in 1620 – 1623; Maaslouis 1629 – 1639 etc.), which might be served as model plans for other Protestant regions of Europe disseminated by the students coming from different countries to the Protestant universities in Holland. This type of centralized cross-plan church can be found in the 17th century in Copenhagen, in Stockholm and in Berlin, as well as by the “Friedenskirche” (Church of Peace) in Silesia of which type the most important is the church at Schweidnitz (Świdnica, 1657 – 1658) which also might be a model for our churches.

The architectural work of Leonhard Christoph Sturm is of greater importance and cannot also be reduced since he has published treatises of fundamental importance on the Lutheran church architecture of the 18th century. He is the architect who first analysed the Greek-cross plan evangelical churches according to different approaches. Sturm wrote in his short booklet on protestant church architecture published in 1712 that the equal cruciform plan has been for such a long time so much beloved by the Lutherans, that he can write it down only with a fear that architecturally it is the most inappropriate one.

Later there was no settling in of Slovaks to the territory of today’s Hungary similar to that of the 18th century. Consequently their sacral church architecture is also of lesser importance in this period. Although it is interesting that the tradition of the building of cruciform churches did not disappear later. Moreover, the Church of the Slovak Lutheran congregation in Budapest (seceded in 1854 from the congregation of the Deák square) was built also on a cruciform plan – between 1856 and 1867 – according to the architectural tradition of Slovak Lutherans that is in a cruciform plan. The Slovak Lutheran church in Budapest is the first important monument of Romanticism in Lutheran church architecture in Hungary.

The late-Baroque cruciform plan Protestant church is in fact the basis of the evolution of space which developed in Hungary at the end of the 19th century in the late historicism, when Lutheran and Calvinist church architecture interwove again. In the works of Miklós Ybl, Samu Pecz, Frigyes Schulek and later by Gyula Sándy the principle of the centrality resulted new architectural solutions.

ÚVOD A HISTÓRIA VÝSKUMU

Spolužitie Slovákov a Maďarov v Karpatskej kotline má viac ako tisícročnú minulosť. Naše národy sa pôsobením spoločne prežitých historických udalostí v mnohých oblastiach vzájomne pripodobnili, čo zanechalo svoje stopy nielen v ich jazyku a spôsobe života, ale aj v ich architektonickom dedičstve. Cieľom tejto štúdie je však poukázať na tie javy, ktoré potvrdzujú, že malé, diasporické slovenské spoločenstvá vytrhnuté z jednotného slovenského jazykového prostredia nielenže si zachovali svoju jazykovú a kultúrnu samobytnosť, ale silná spätosť s materským národom sa prejavila aj v ich svojráznom architektonickom tvorsloví.

Medzi evanjelickými kostolmi bývalého Uhorska tvoria charakteristickú skupinu stavebných pamiatok kostoly s centrálnym priestorovým usporiadaním: kostoly s pôdorysom v tvare gréckeho kríža alebo jeho rôznych modifikácií. Výsledky demografických výskumov potvrdili, že za každým z týchto kostolov stojí komunita slovenských veriacich.

Spracovanie uvedenej tematiky je zaujímavé a opodstatnené nielen z národnostného hľadiska, ale aj z toho dôvodu, že práce venované protestantským kostolom Uhorska s centrálnymi priestormi sa málokedy odvolávajú na luteránske kostoly tohto územia^{1/}, pričom veľké európske prehľady protestantskej kostolnej architektúry sa len sporadicky venujú Uhorsku a stredoeurópskemu regiónu. Uvedená tematika je však dôležitá aj z aspektu continuity, ktorú môžeme objaviť v súvislosti medzi neskorobarokovými a neskoršími (19. storočie a začiatok 20. storočia) stavebnými pamiatkami s týmto typom priestorového usporiadania^{2/}. Naša práca je výsledkom sumarizácie širokého výskumu^{3/}, jej zámerom je osvetliť z viacerých hľadísk uplatnenie tejto priestorovej formy a opísať stavebné pamiatky na území bývalého Uhorska, na ktorých sa táto forma zachovala.

Európska odborná literatúra je pomerne bohatá na diela, ktoré sa z rôznych príčin venujú tematike evanjelických kostolov s pôdorysom v tvare gréckeho kríža, ale z obmedzeného rozsahu tejto štúdie vyplýva, že v súvislosti s nižšie pojednávanými analógiami a paralelami môžeme uviesť len tie najpodstatnejšie. Čo sa týka architektúry

európskych a nemeckých protestantských kostolov, za základné dielo sa dodnes považuje dielo Karla Emila Otta Fritscha z roku 1893 najmä z aspektu historického prehľadu pojednávaného typu pôdorysov^{4/}. Objasnenie stredoeurópskych súvislostí tejto problematiky nie je možné bez štúdií Jana Harasimowicza^{5/}.

Evanjelické kostoly Uhorska s pôdorysom v tvare gréckeho kríža opisuje s náročnosťou teoretika ako prvý Samu Pecz – hoci zdôrazňuje, že jeho analýza vznikla iba v súvislosti s projektom nového kostola v Debrecíne –, keď hľadal pôvod svojho projektu v samostatnom type kostolov s pôdorysom v tvare gréckeho kríža, ktorý podľa vlastného systému zaradenia definuje ako tretí^{6/}. Typológiu evanjelických kostolov Uhorska zostavil Loránd Friedrich^{7/}. Z jeho štyroch základných typov tzv. „nemecký“ systém znamená pôdorysy podľa Sturma, do štvrtej skupiny zaraďuje pôdorysy s „*kruhovým alebo eliptickým*“ usporiadaním, tieto však podľa neho nie sú všeobecne obľúbené^{8/}. Kostoly s pôdorysom v tvare

Maglód, evanjelický
kostol, 1776

Maglód, Protestant
church, 1776

Foto Photo: János Krähling, 2004

Foto Photo: János Krähling, 2004

Domony (Domoň),
evanjelický kostol, 1777

Domony (Domoň),
Lutheran church, 1777

gréckeho kríža považuje za kuriózne, podrobnejšie sa venuje „Malému kostolu“ v Békešskej Čabe (Békéscsaba) a evanjelickým kostolom v Kežmarku a v Košiciach. V prípade košického kostola napríklad poznamenáva, že pri jeho stavbe zaiste zohrali svoju úlohu stavebnej predlohy viedenský kostol Karlskirche a rímsky S. Carlo alle Quattro Fontane.

István Bibó vo svojich výskumoch zastáva názor, že medzi protestantskými kostolmi Dolnej zeme s charakteristickým pozdĺžnym priestorovým usporiadaním centrálne usporiadané evanjelické kostoly v obci Maglód a Domony sú výnimkou, na rozdiel od centrality dominujúcej v protestantských krajinách Európy, sú tu „dlhé“ kostoly na základe miestnej tradície oveľa rozšírenejšie^{/9/}. Aj Bibó tvrdí, že Maglód a Domony sú preto výnimočné, lebo ich cirkevné zbory tvoria Slováci, ktorí sa sem presídlili z horného Uhorska, kde najmä protestanti evanjelického vierovyznania – pod vplyvom Nemecka – oveľa častejšie

uplatňovali centrálne usporiadanie v tvare kríža alebo v tvare T^{/10/}. Bibó vo svojej štúdii analyzoval jedno z najintenzívnejších a najplodnejších období výstavby protestantských kostolov v Uhorsku na prelome 18. a 19. storočia, pre ktoré je vo väčšine prípadov charakteristické pozdĺžne usporiadanie. V jeho rámci možno hovoriť o dvoch podtypoch: o – najmä kalvínskom – „velkokostole“ s vežou, ktorý je príznačný pre Dolnú zem a o prevažne luteránskom bezvežovom halovom kostole charakteristickým pre západné Uhorsko^{/11/}. Vo výskume pozdĺžnych evanjelických kostolov južného Zadunajska ako samostatného typu centralizujúce kostoly horného Uhorska predstavujú markantnú alternatívu^{/12/}.

SLOVÁCI V MAĎARSKU

Na území Maďarska sa väčšina Slovákov usadila po období tureckého panstva. Sčasti spontánne, sčasti na podnet svojich zemepánov sa na územia s nízkou hustotou obyvateľstva a s nedostatkom pracovných síl presťahovala zhruba pätina Slovákov^{/13/}. Ich príchod prebiehal v troch vlnách. Prví slovenskí osídľenci prišli na územia najbližšie k hornému Uhorsku do Novohradskej a Peštianskej župy^{/14/}. V druhej vlne po Rákócziho povstaní sa usadzovali v severnej časti Zadunajska^{/15/}, v juhovýchodnej časti Dolnej zeme^{/16/} a v ďalších obciach okolo Pešti^{/17/}. Prvé slovenské obce založené na severe Maďarska sa stali akousi medzistanicou pre ďalších prisťahovalcov prichádzajúcich zo severu.

K tretej vlne slovenského prisťahovania v 18. storočí došlo druhotne – v dôsledku preludnenia už existujúcich slovenských obcí, respektíve ako dôsledok systému slobodného obsadzovania voľnej pôdy, keď sa na území Maďarska z preludnených slovenských obcí „prebytoční“ obyvatelia odsťahovali a založili nové obce. Takto vznikali ďalšie slovenské dediny na Dolnej zemi a aj diaspóry v Banáte pri rieke Temes^{/18/}.

Väčšinu, zhruba dve tretiny Slovákov tvorili luteráni^{/19/}. Obmedzenia ríšskych zákonov stíhali každého evanjelika bez ohľadu na národnosť, preto aj kostoly slovenských luteránov boli postavené väčšinou po vydaní tolerančného patentu alebo v období tesne pred jeho vyhlásením v čo najskromnejšom riešení. Najvýznamnejším

dielom sakrálnej architektúry Slovákov žijúcich v Maďarsku je tzv. „Veľký kostol“ v Békešskej Čabe postavený začiatkom 19. storočia, ale v dejinách slovenskej architektúry majú mimoriadny význam aj artikulórne drevené kostoly na území horného Uhorska (Slovenska), z ktorých obdivuhodné majstrovstvo slovenských tesárov koreniace v ľudovom staviteľstve vytvorilo diela trvalej hodnoty^{/20/}.

KOSTOLY NA ÚZEMÍ MAĎARSKA

Kostoly s krížovým pôdorysom na území Maďarska boli postavené väčšinou v období tesne pred vydaním tolerančného patentu. Bezvežový kostol v obci Maglód, neďaleko od Budapešti stojí mimo dediny, uprostred cintorína, pochádza z roku 1776 a má veľmi jednoduché stavebné riešenie. Ramená jeho krížového pôdorysu sú

Foto Photo: János Krähling, 2004

odlišnej veľkosti a oltár je umiestnený v kratšej osi, čím sa silne zdôrazňuje priečna os. Kostol v blízkej Domonyi vznikol roku 1777, vežu k nemu pristavali až roku 1810, po vydaní tolerančného patentu a po všeobecnom zrušení zákazu stavania kostolných veží z roku 1786.

V ďalších dvoch kostoloch vznikol krížový pôdorys výsledkom ich rozšírenia. Tzv. „Malý kostol“ v Békešskej Čabe, najväčšom meste Slovákov žijúcich v Maďarsku, rozšírili o ramená kríža roku 1773. Jeho dnešný architektonický vzhľad určila táto prestavba z konca 19. storočia. Evanjelický kostol kedysi samostatnej obce Cinkota, v súčasnosti už pričlenenej k Budapešti, získala svoj pôdorys tvaru latinského kríža zbúraním a rozšírením svätyne stredovekého kostola roku 1776.

Formou a obdobím vzniku je týmto stavebným pamiatkam blízky kostol v Toporci postavený v rokoch 1767 – 1770. Kostol artikulórneho miesta vznikol na mieste niekdajšieho staršieho dreveného kostola^{/21/}.

V porovnaní s predchádzajúcim obdobím znamenal tolerančný patent značne benevolentnejší prístup k možnostiam budovania protestantských sakrálnych stavieb, vďaka čomu

Békéscsaba (Békešská Čaba), tzv. „Malý kostol,“ 1743 – 1773

Békéscsaba (Békešská Čaba), the “Smaller Church” 1743 – 1773

Cinkota, stredoveký evanjelický kostol, rozšírený roku 1776

Cinkota, the Lutheran church, originally medieval but enlarged in 1776

Foto Photo: János Krähling, 2004

Miskolc (Miškovec),
evanjelický kostol, 1797

Miskolc (Miškovec),
Lutheran church, 1797

Foto Photo: János Krähling, 2004

počet evanjelických kostolov rýchle vzrástol. V Maďarsku z tohto obdobia pochádza len kostol v Miškovci (Miskolc) je to najmonumentálnejšia a svojimi rozmermi najimpozantnejšia neskorobaroková architektonická pamiatka tohto typu (1797)^{122/}. Podobné kostoly však nachádzame aj na Slovensku, napríklad kostol v Gelnici (1784)

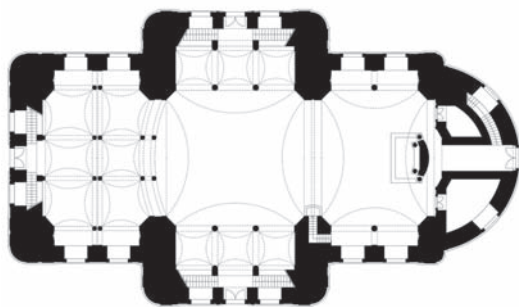
a kostol v Spišskej Novej Vsi (1790 – 1796), ktorý vyniká svojimi súmernými architektonickými proporciami. Na Spiši môžeme pozorovať aj vznik svojského typu sakrálnych stavieb^{123/}, ktoré sú poznačené vplyvom kostolov s krížovým pôdorysom: v týchto kostoloch tvoria pozdĺžny priestor tri časti klenby, z ktorých prostredná má širšie klenbové pole, čo sa prejavuje aj navonok, a tak pôsobí ako skrátene rameno kríža.

Medzi sakrálnymi stavbami luteránov – vyjmúc kostoly s krížovým pôdorysom – temer nenájdeme kostoly s iným centrálnym usporiadaním. Hlavným motívom chrámového priestoru veľkolepého, klasicizujúceho neskorobarokového kostola v Banskej Štiavnici, postaveného podľa projektu viedenského architekta Josepha Thallherra v rokoch 1794 – 1796 je imponantná oválna kopula, ku ktorému sa okrem vchodu a priestoru oltára po obvode stavby pripája šesť trojposchodových chórov s polkruhovým pôdorysom. Malý kostolík v Zemianskom Podhradí z roku 1784 – 1801 je pôsobivým prínosom šľachtickej mecenatúry. Ploché oblúky jeho obvodového stĺporadia sú ešte poznačené vkusom baroka, ale priestorové riešenie napodobňujúce peripteros kruhového pôdorysu je už jednoznačne ranoempírový.

PŮVOD FORMY

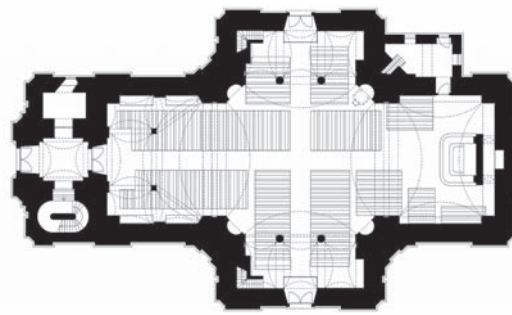
Artikulárne drevené kostoly na Slovensku

Najstaršie protestantské kostoly s krížovým pôdorysom na území Uhorska nereprezentujú uvedené príklady z dnešného Maďarska, ale kostoly postavené na artikulárnych miestach pre cirkevné

0 5 10 20 m

Spišská Nová Ves

0 5 10 20 m

Miskolc / Miškovec

Autori Authors: János Krähling, Gergely Domonkos Nagy

Spišská Nová Ves,
pôdorys evanjelického
kostola; Miskolc, pôdorys
evanjelického kostola

Spišská Nová Ves, floor
plan of the Lutheran
church; Miskolc, floor plan
of the Protestant church

zborný slovenských evanjelikov. Ich najdôležitejším spoločným znakom je práve pôdorys v tvare gréckeho kríža alebo jeho modifikácií^{24/}. Kostol v Hybiach (1786 – 1787, prestavaný roku 1822)^{25/}, v Paludzi (1693, 1774)^{26/}, v Kežmarku (1717)^{27/} a v Hronseku (1725 – 1726)^{28/} tieto kostoly boli postavené z dreva a zastrešené valenými drevenými klenbami. Ich priestory zväčšovali pristavením chórov. Už tu sa objavuje usporiadanie, ktoré sa neskôr stáva všeobecne platným pravidlom: oltár je umiestnený na konci jedného z ramien kríža, kazateľnica do jedného z kútov štvorcovej lože. Kostol v Istebnom (1686, dostavaný roku 1730)^{29/} a kostol v Leštínach s pôdorysom v tvare pretiahnutého gréckeho kríža (1688)^{30/} sú stvárnené jednoduchšie, ale svojím priestorovým usporiadaním sa v ničom nelíšia od predošlých. Pre artikulárne kostoly južných oblastí – napríklad Nemeskér, Nemescsó, Nemesdömök atď. – je charakteristické skôr pozdĺžne, sálové usporiadanie. Odlišnosť pôdorysov vyplýva nielen z miestnych tradícií, ale aj z toho, že stavebné predpisy žúp neboli jednotné.

Podľa uvedených môžeme právom predpokladať, že vzorom evanjelických kostolov v Maďarsku boli artikulárne kostoly postavené na území Slovenska. Túto domnienku potvrdzuje aj súčasné národnostné zloženie obcí skúmaných kostolov.

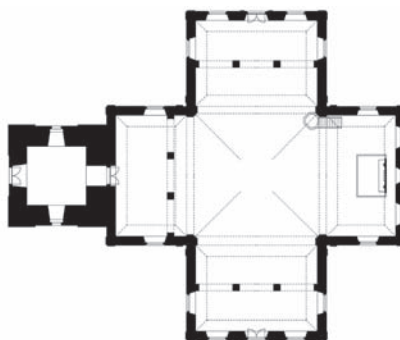
Národnostné zloženie

Jedným z najstarších prameňov dokumentujúcich národnostné zloženie miest a obcí Uhorska je geografický slovník, ktorý vydal Elek Fényes v tridsiatych rokoch 19. storočia. Autor slovníka potvrdzuje, že artikulárne kostoly severného Uhorska boli postavené v obciach obývaných Slovákmi. Podľa neho Maglód je na začiatku 19. storočia slovenská dedina s početnou židovskou menšinou^{31/}. O Cinkote píše ako o slovensko-nemeckej dedine, čiže Slováci aj tu tvorili väčšinu obyvateľstva. Domony, podobne ako Maglód, je prevažne slovenská dedina, so značnou maďarskou a židovskou menšinou. Miškovec je v tých rokoch už pomerne veľké mesto, má takmer 27 000 obyvateľov rôznych národností, z ktorých – po Maďaroch a Nemcoch – na treťom mieste stoja Slováci, ale v evanjelických cirkevných zboroch, kde národnosti tvorili zhruba tretinu, Slováci boli v miernej prevahe. Je všeobecne známe, že

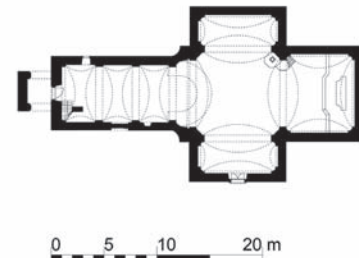
obyvateľstvo Békešskej Čaby je prevažne slovenské. Slovenskí luteráni sa tam usídlili roku 1718. Banské mesto Gelnica malo v tom čase tiež národnostne zmiešané, slovensko-nemecké obyvateľstvo.

Z uvedeného vyplýva, že všetky kostoly s krížovým pôdorysom postavili slovenské komunity. To zrejme neznamená, že si každý slovenský evanjelický zbor vybral pre svoj kostol túto formu, faktom však je, že hoci v Maďarsku okrem slovenských luteránov žili aj početné cirkevné zbory nemeckých prívržencov tejto viery (miestami aj menšie maďarské spoločenstvá), medzi ich sakrálными stavbami nenájdeme kostoly s krížovým pôdorysom. Uprednostnenie kostolov s pôdorysom

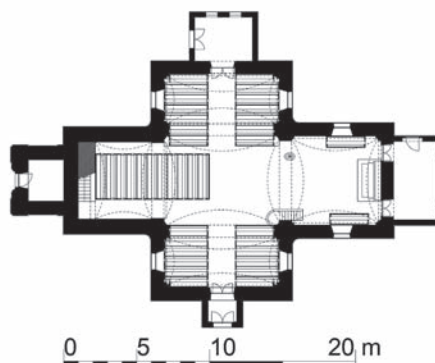
Kostoly s pôdorysom v tvare gréckeho kríža na území Maďarska
Churches on the plan of a Greek cross on Hungarian territory

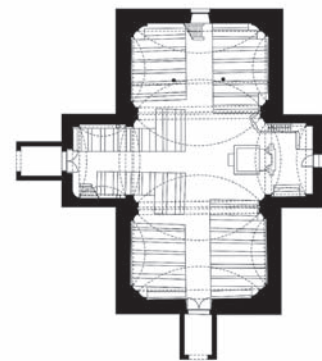
Békéscsaba / Békešská Čaba

Cinkota

Domony / Domoň

Maglód

Veľká Paludza

Hronsek

Leštiny

Kežmarok

0 5 10 20 m

Autori Authors: János Krähling, Gergely Domonkos Nagy

 Pôdorysy slovenských
drevených kostolov

 Floor plans of wooden
churches in Slovakia

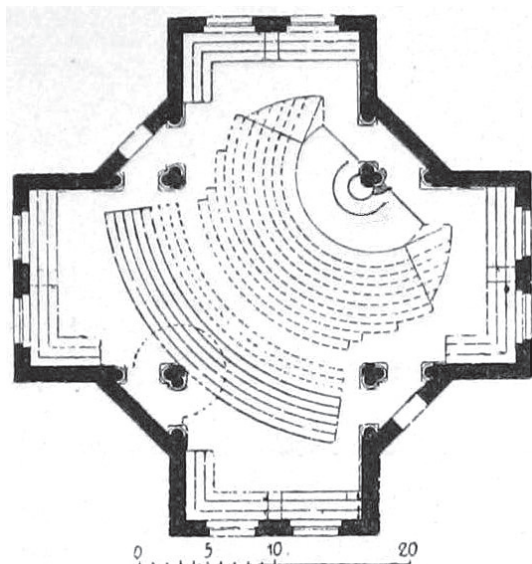
v tvare gréckeho kríža teda naznačuje, že slovenské diaspóry vytrhnuté zo svojho kompaktného jazykového prostredia si zachovali v kultúrnej tradícii stavebné dedičstvo svojho materského národa a takáto sakrálna stavba mohla byť aj istým prejavom uchovania národnej identity.

Vynárala sa aj otázka, či sa v rozšírení tejto stavebnej formy neuplatnil vplyv pietizmu, jedného z veľkých duchovných prúdov luteranizmu 18. storočia. S prihliadnutím na umiestnenie kostolov a na podmienky ich výstavby, môžeme konštatovať len toľko, že jeho pôsobenie sa prejavilo pri najlepšom všeobecne^{32/}, za predpokladu, že motivácia viery mohla pri vzniku týchto stavebných

pamiatok zohrať istú úlohu, ale konkrétne v prípade artikulárnych miest (Kežmarok, Hronsek, Veľká Paludza) pietizmus v žiadnom prípade nebol prijatý. Skôr naopak, hoci ani na to nie sú dôkazy: na území Zadunajska – kde sa nachádzajú najväčšie centrá maďarského pietizmu – sú charakteristické práve kostoly s tradičnou formou pozdĺžneho usporiadania^{33/}.

Symbolika kríža v protestantskej kostolnej architektúre

Skutočnosť, že evanjelici uprednostňujú pôdorys v tvare kríža, možno chápať na pozadí výrazného prúdu výtvarného umenia, pre ktoré je najpodstatnejšie didaktické učenie a pripomínanie a z ktorého vychádzala aj Lutherova teória umenia^{34/}. Je zrejmé, že forma kríža poukazuje na najdôležitejšiu udalosť dejín spásy katolíckej a evanjelickej viery: na Kristovo ukrižovanie, a tým na spasenie od hriechov. V otázke zobrazovania v kostoloch sa v náboženských dišputách raného protestantizmu zrodil charakteristický lutherovský postoj, podľa ktorého kríž znamená súčasne aj oslobodenie od zákazu Starého zákona: „*Neurobiš si vyrezávanú modlu...*“^{35/}, čo môžeme zároveň chápať aj ako objasnenie priestorovej symboliky gréckeho kríža. Nasledovníci reformácie kalvínskeho smeru – na návrh strasburského reformátora Martina Bucera – považovali zo začiatku za prvotný centrálny pôdorys, ktorý bol v ich očiach práve tak klasický a nasledovania hodný ako pozdĺžna forma odvodená od antickej baziliky^{36/}. Centralita v tomto prípade symbolizovala účastníkov poslednej večere starokresťanskej cirkvi – súdržnosť vo vrúcnej atmosfére zakázaných stretnutí. Kalvíni zároveň dôsledne odmietli formu kríža, kríž v kostole (kríž na oltári) sa u nich objavil iba v 20. storočí, aj to len ojedinele^{37/}. Zvláštnu prepojenosť symbolického obsahu formy kríža a evanjelickeho kostola ako stavebnej formy vyjadruje v Uhorsku zriedkavý, v Európe však na viacerých miestach bežný zvyk, že sakrálné budovy – v zmysle tradície stredovekého patrocínia – pomenovali a v týchto prípadoch kostoly väčšinou dostali mená ako Kostol spasenia, Kostol Krista alebo Kostol kríža. Symbolické chápanie pôdorysu kostola sa však už pred reformáciou stalo súčasťou architektonického zmysľania

Zdroj Source: Fritsch, Karl Emil Otto: Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart

vo filozoficky založenej stavitelskej teórii renesancie. Centralita, prisnejšie kruh ako „dokonalá forma“ je symbolom Boha a pôdorys v tvare (latinského) kríža ako obraz ukrižovaného Krista je

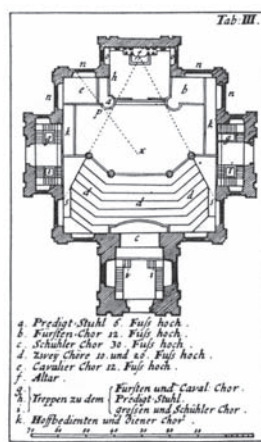
súčasne aj prejavom antropomorfnej architektúry vitruviánskeho pôvodu.

Hugenotská kostolná architektúra a jej vplyv

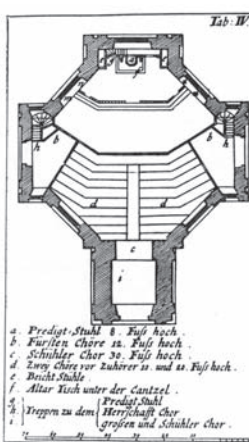
Európske typy protestantských kostolov s centrálnym usporiadaním majú svoj pôvod najmä v architektúre Hugenotov. Jediná zachovalá ilustrácia niekdajších hugenotských kostolov v Lyone, Kostol Temple de Paradis (postavený – 1564, zbúraný – 1567) zobrazuje základný typ centrálneho usporiadania vnútorného priestoru. Táto budova bola modlitebňou v súkromnom vlastníctve, ktorú neskôr prestavali na kostol³⁸⁷. Centrálny priestor v Dieppe a v Bourg-l'Abbé pri Caen postavili už ako nový kostol; kostol v Petit-Quevilly pri Rouen s dvanásťuholníkovým pôdorysom je raným príkladom protestantskej sakrálnej architektúry experimentujúcej s kostolným priestorom. Medzi centralizujúcimi priestormi Hugenotov spočiatku neboli priestory s usporiadaním v tvare gréckeho kríža³⁸⁹. Tieto priestory kostolov sú pozoruhodné nielen svojím centrálnym usporiadaním, ale aj preto, že v zmysle predpisov Ediktu z Nantes boli postavené čiastočne alebo úplne z dreva, čo je z hľadiska nášho bádania dôležitým predobrazom, lebo stavba protestantských kostolov na artikulárnych miestach bola aj u nás obmedzená v zmysle podobných princípov⁴⁰¹.

Amsterdam, Noorderkerk, pôdorys, 1620 – 1623

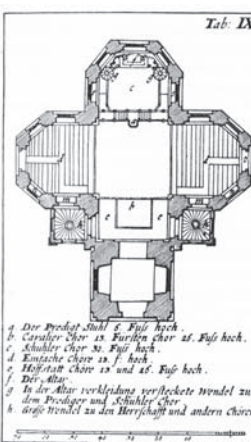
Amsterdam, Noorderkerk, floor plan, 1620 – 1623

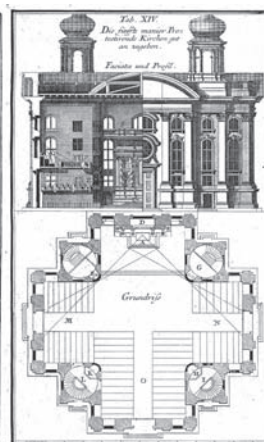
1. Predigt-Stuhl 5 Fuß hoch.
2. Fürsten-Chor 12 Fuß hoch.
3. Schiller-Chor 20 Fuß hoch.
4. Zwoy Chöre 12 und 16 Fuß hoch.
5. Cavalier-Chor 12 Fuß hoch.
6. Altar.
7. Fürsten und Caval. Chor.
8. Treppen zu dem Predigt-Stuhl.
9. Treppen zu dem Herrschafft-Chor.
10. Hofbedienten und Dieners-Chor.

1. Predigt-Stuhl 8 Fuß hoch.
2. Fürsten-Chöre 12 Fuß hoch.
3. Schiller-Chor 20 Fuß hoch.
4. Zwoy Chöre vor Zuhörer 12 und 16 Fuß hoch.
5. Reich-Stühle.
6. Altar Tisch unter der Cantzel.
7. Treppen zu dem Predigt-Stuhl.
8. Treppen zu dem Herrschafft-Chor.
9. Treppen zu dem Schiller-Chor.

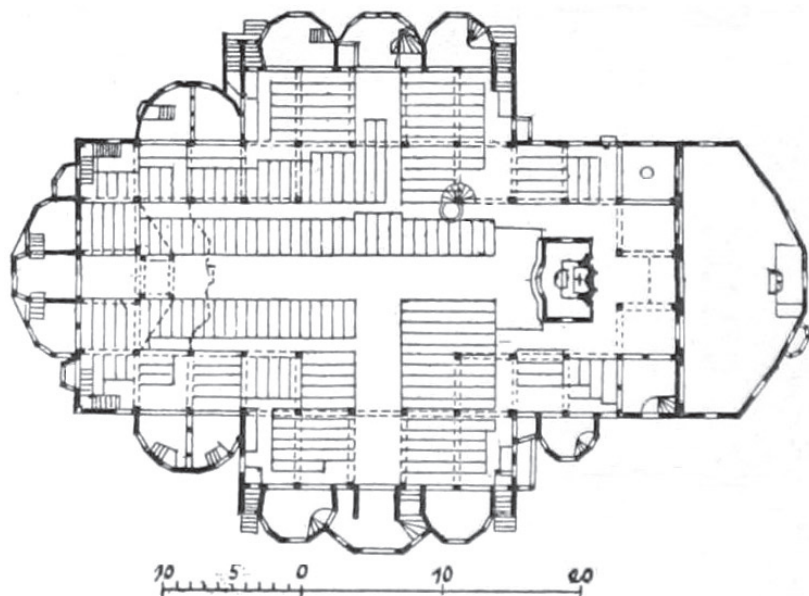
1. Der Predigt-Stuhl 6 Fuß hoch.
2. Cavalier-Chor 12 Fürsten-Chor 12 Fuß hoch.
3. Schiller-Chor 20 Fuß hoch.
4. Königl. Chöre 12 und 16 Fuß hoch.
5. Hof-Stühle.
6. Der Altar.
7. In der Altar-verkleidung vertheilte Wendel zu dem Prediger und Schiller-Chor.
8. Große Wendel zu den Herrschafft und andern Chören.

1. Der Altar.
2. In der Altar-verkleidung vertheilte Wendel zu dem Prediger und Schiller-Chor.
3. Große Wendel zu den Herrschafft und andern Chören.

Kostoly Leonharda Christopa Sturma s pôdorysom v tvare gréckeho kríža: 1712/III, 1712/IV, 1712/IX, 1718/XIV

Churches by Leonhard Christoph Sturm on the plan of a Greek cross: 1712/III, 1712/IV, 1712/IX, 1718/XIV

Zdroj Source: Fritsch, Karl Emil Otto: Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart

Świdnica, pôdorys
evanjelického kostol
Świdnica, floor plan of
the Lutheran church

Rané výskyty pôdorysov v tvare gréckeho kríža – pod vplyvom Hugonotov – sú známe z Holandska (Amsterdam, Noorderkerk, 1620 – 1623; Maaslouis, 1629 – 1639 a ďalšie). Zásluhou študentov tamojších protestantských univerzít sa mohli stať vzorom aj v iných končinách Európy, napríklad v Kopenhagu (Kostol Holmens, 1619 – 1641; Kostol spasenia, 1682 – 1694), v Štokholme (Kostol Kataríny, 1656 – 1670), kostoly postavené po Westfálskom mieri, tzv. „Friedenskirche“ v Berlíne, v Sliezsku a predovšetkým – čo sa týka kostolov s pôdorysom v tvare gréckeho kríža – v Świdnici (1657 – 1658) ^{/41/}. Pohľad nášho výskumu mohol byť predlohou skúmaných kostolov práve świdnický kostol.

Vplyv Leonharda Christopa Sturma

Z hľadiska pojednávanej témy nemožno obísť dielo Leonharda Christopa Sturma, ktorý o evanjelickej kostolnej architektúre 18. storočia

publikoval viac traktátov základného významu. K jeho menu sa viaže i prvá teoretická analýza evanjelických kostolov s pôdorysom v tvare gréckeho kríža. Vo svojom vzorníku ku knihe vydanom roku 1712 – ide o odborný posudok o pokračovaní stavby kostola, ktorý mal mať pôvodne pôdorys v tvare gréckeho kríža – uvádza v podstate ako protiklad tohto usporiadania bohaté typologické variácie protestantských chrámových stavieb ^{/42/}. Tieto základné typy protestantských kostolov neskôr aj podrobnejšie opisuje vo svojom rozsiahlejšom traktáte o architektúre kostolov z roku 1718 a zároveň ich porovnáva aj so stavebným riešením katolíckych kostolov ^{/43/}. Sturm vo svojom traktáte z roku 1712 píše, že pôdorys v tvare gréckeho kríža protestanti, obzvlášť evanjelická cirkev, oddávna majú natoľko v oblube, že sa priam bojí vysloviť svoj názor, podľa ktorého je toto riešenie zo stavebnej stránky najmenej vyhovujúce ^{/44/}. Tento kritický názor odôvodňuje viacerými argumentmi: použitím danej štruktúry stien pri inom tvare pôdorysu možno vytvoriť oveľa väčší priestor; nie vždy vidieť na kazateľnicu; budova je roztrieštená; osvetlenie štvorca je problematické; jeho strecha častejšie zamoká; nemala by sa uplatňovať výlučne forma kríža ^{/45/}. Z odporúčaných foriem riešenie III. projektu (grécky kríž rozšírený zo štvorca) považuje za prijateľnejší aj z hľadiska osvetlenia, aj z hľadiska vnútorného pohybu veriacich, ale aj takéto riešenie je podľa neho možné, nakoľko je blízke gréckemu krížu, že asymetrická kazateľnica, ako aj pomery viditeľnosti a počutelnosti znižujú hodnotu takého riešenia. IV. projektový variant tiež nemá ďaleko k usporiadaniu priestoru v tvare gréckeho kríža a aj osvetlenie je priaznivejšie, ale umiestnenie a riešenie panskej empory je z hľadiska pohodlia málo vyhovujúce. Posudok v konečnom dôsledku na IX. liste projektu navrhuje z dôvodu hospodárnosti zachovanie spochiatku zavrhaného pôdorysu v tvare gréckeho kríža, ale s pozdĺžnym priestorovým usporiadaním, s vežou umiestnenou v osi a s kazateľnicou, ktorá sa nachádza na hrane štvorca nad krížením, pred svätyňou a oltárom. Toto usporiadanie – umiestnenie kazateľnice pred oltárom – bude jednou zo základných myšlienok obnovenia liturgických foriem priestoru 19. a 20. storočia medzi inými v projektoch kostolov Karla Friedricha Schinkela, respektíve Otta Bartninga.

Vo svojom traktáte z roku 1718 Sturm analyzuje protestantský kostol aj v súvislosti s katolíckymi kostolmi a venuje mimoriadnu pozornosť jednotlivým čiastkovým elementom, najmä so zreteľom na svätýňu a jej odlišnú úlohu. O kostoloch s krížovým pôdorysom aj tu poznamenáva, že pre veľké katolícke kostoly je tento pôdorys obzvlášť výhodný, ale stavitelia protestantských kostolov sa mýlia, ak si myslia o ňom to isté. Prednosťou tohto pôdorysu je, že najdôležitejší predmet kázania je stále pred očami veriacich, ale tým sa dosahuje len minimálny, ba skôr negatívny efekt, čiže toto pozitívum nie je dostatočným dôvodom na to, aby sa so značne väčšími nákladmi postavila budova menej pohodlná a menej trvácna^{/46/}. Na XIV. liste uverejňuje najvhodnejší pôdorys v tvare gréckeho kríža, iba s miernou kritikou tejto formy, lebo – ako uvádza – svojím odborným posudkom z roku 1712 si získal mnoho nepriateľov^{/47/}.

Sturmove traktáty vznikali na základe vtedajšieho všeobecne rozšíreného názoru nemeckých stavitelov, a preto zohrali veľmi významnú úlohu aj pri sprostredkovaní tejto formy. Za ohlas jeho diela možno považovať aj nevídaný rozmach európskeho protestantského stavitelstva v 18. storočí: ovplyvnil ním nielen projekty takých reprezentatívnych budov, ako je Frauenkirche v Drážďanoch, ale aj menšinové protestantské regióny. A tak nemôžeme vylúčiť jeho vplyv aj na skúmaných územiach strednej Európy^{/48/}.

Vplyv priestorov v tvare gréckeho kríža na území Sliezska

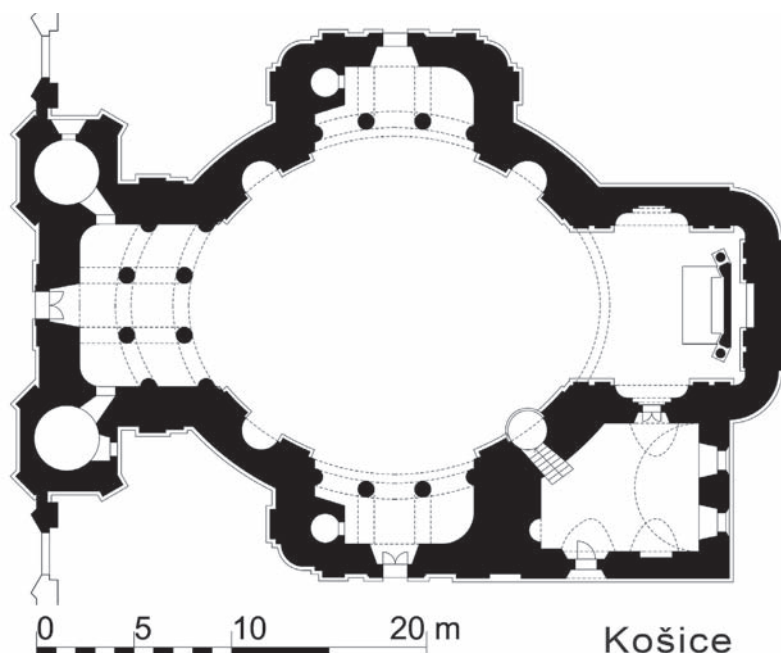
Staviteľom už spomenutého kostola v Świdnici (1657 – 1658) bol wroclavský vojenský inžinier Albrecht von Saebisch, ktorý sa na svojich početných študijných cestách po západnej Európe oboznámil aj s tendenciami protestantskej kostolnej architektúry^{/49/}. Saebisch pri stavbe świdnického kostola vedome použil pôdorys v tvare gréckeho kríža, čím – podľa vlastnej argumentácie – vyhovel aj vizuálnym a akustickým požiadavkám kázne, aj požiadavke trvanlivosti budovy^{/50/}. Pri vytvorení priestorového konceptu však určil proporcie priestoru pravdepodobne podľa traktátu Furtenbacha z roku 1649^{/51/}. Konštrukčné riešenie kostola v Świdnici, jeho monumentálny drevený strop vytvorený mimoriadne zručným

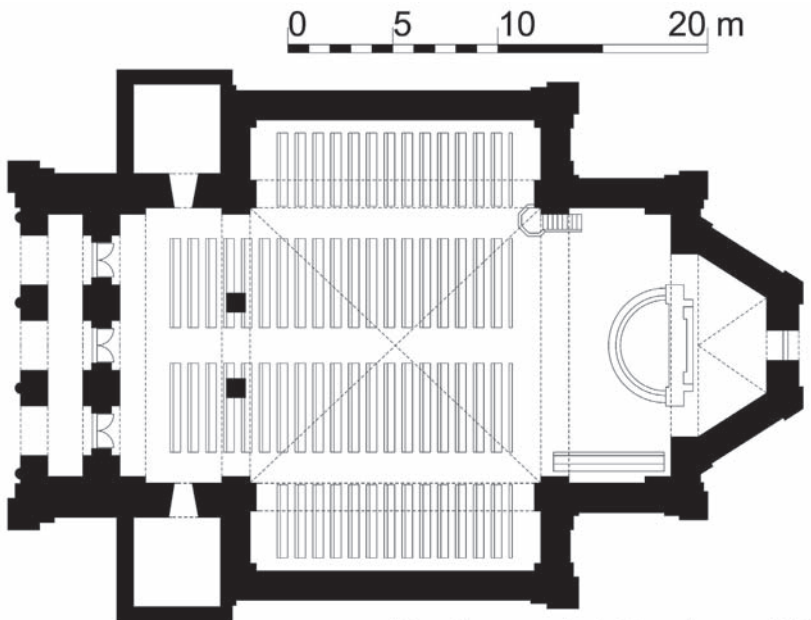
tesárskym majstrom zohráva významnú úlohu aj ako vzor kostolnej stavby. Ani pre neskôr postavené sliezske kostoly nemohli byť bezprostredným predobrazom Sturmmove vzory – veď vznikli až v 18. storočí –, predlohou im bol skôr Kostol Kataríny v Štokholme (postavil ho Jean de la Vallée roku 1656 – 1670). Kostoly, tzv. „Gnadenkirche“ – postavené po altranstadtskej dohode, ktorú uzavrel roku 1707 švédsky panovník Karol XII. a habsburský cisár Jozef I. – projektované talianskym architektom Martinom Frantzom (Jelenia Góra, 1709 – 1718; Kamenna Góra, 1709 – 1730) takisto významne prispeli k tomu, aby sa tento typ kostola stal pre Sliezska vzorom^{/52/}.

Vzťah priestoru a liturgickej funkcie

V súvislosti so symbolikou kríža sme už spomenuli, že centrálné usporiadanie priestoru je veľmi výhodné pre protestantské obrady. Naše tvrdenie by však bolo povrchné, ak by sme pri preferovaní

Košice, pôdorys evanjelického kostola
Košice, floor plan of the Lutheran church

Budapest / Budapešť'

Autori Authors: János Krähling, Gergely Domonkos Nagy

Budapešť, Rákócziho ulica,
Slovenský evanjelický
kostol, pôdorys

Budapest, Rákóczi út,
floor plan of the Slovak
Lutheran Church

tejto formy argumentovali len dôsledkom prvoradej úlohy kázne. Veď hlásanie Božieho slova bolo už aj v kostoloch žobravých reholí 13. storočia rozhodujúcim hľadiskom usporiadania priestoru, predsa sa nestavali centrálné reholné kostoly a ani o katolíckej cirkvi reformovanej po tridentskom koncile, nemožno tvrdiť, že by v jej liturgickej praxi nemala kázeň významnú úlohu. V evanjelickom kostole však oltár zostáva umiestnený v hlavnej osi kostola.

Rozdiel je predovšetkým v tom, že v katolíckych kostoloch je rozhodujúca stála prítomnosť Oltárnej sviatosti a napokon aj v tom, že obidve vyznania chápu odlišne význam liturgie v sprostredkovaní Božej milosti. V katolíckom kostole základné priestorové smerovanie veriacich určuje smerovanie k Oltárnej sviatosti, ktorá je ústredným bodom ich zbožnej úcty. V lutherovskom poňatí na večeri Pánovej je síce Kristus skutočne prítomný, ale nie je prítomný pri premene hostie, čím sa význam oltára mimo bohoslužby zmenšuje, nie je

„predmetom“ zbožnej úcty. Ani akt protestantskej bohoslužby nemá sám osebe ráz sviatosti, večera Pánova nie je priama účasť na Kristovej obeti, ale iba jej pripomenutie. Podľa učenia Luthera spása je ovocím viery, ktorá sa zakladá na vyznaní hriechov a na viere v milosť získanú spásou za cenu Kristovho ukrižovania. Reformátori kresťanského náboženstva protestovali práve proti tej dogme neskoro stredovekej cirkvi, podľa ktorej spása človeka je závislá od ľudskej činnosti, i keď je to liturgická modlitba. V ich poňatí sa prehodnocuje ráz bohoslužby ako takej, v ceste človeka k Bohu a prestáva mať kľúčovú úlohu v jeho spasení, posilní sa však jej stmelujúci ráz – veď hlásanie Božieho slova si vypočuli spoločne všetci veriaci cirkevného zboru –, z čoho vyplýva, že významne vzrástla úloha kazateľnice^{153/}.

Vzťah konštrukcie a priestoru

V prípade artikulárnych kostolov s krížovým pôdorysom používané svoje prvky formy priestoru určili predovšetkým vlastnosti dreva ako stavebného materiálu, aj keď jeho použitie nebolo dobrovoľné, vynútili si ho obmedzujúce predpisy. Vytvoríť z dreva oblúkovitú stenu je príliš náročné a dĺžka trávov má – predovšetkým z praktických dôvodov – svoje horné medze. Z dreva sa oveľa ľahšie dala postaviť forma v tvare gréckeho kríža s centrálnym usporiadaním, pozostávajúca z rovných úsekov stien podľa potreby hoci aj s viacnásobnými pravouhlými prístavbami (napr. v prípade Kežmarku). Aj z pomerne krátkych strešných trávov mohol vzniknúť priestranný vnútorný priestor a takéto riešenie v značnej miere zvyšovalo pevnosť konštrukcie stien. Sturm argumentoval aj tým, že v prípade krížového pôdorysu s preklenutím pomerne malého rozpätia môže vzniknúť priestor pre oveľa viac veriacich, v ktorom môžu kazateľnicu lepšie vidieť a kázeň duchovného lepšie počuť.

PRETRVÁVANIE FORMY V 19. STOROČÍ

V priestorovom usporiadaní evanjelických kostolov sa krížový pôdorys objavuje na území Slovenska aj neskôr v prepojení s tvaroslovným klasicizmom. Kostoly postavené v Banskej Bystrici v rokoch 1803 – 1807 a v Košiciach v rokoch 1816 – 1820 so svojimi oválnymi kopolami vznikli

Budapešť, Rákócziho ulica,
Slovenský evanjelický
kostol, okolo roku 1860

Budapest, Rákóczi út,
the Slovak Lutheran
Church, around 1860

ešte v znamení barokového priestorového konceptu, ale v ich detailoch sa už začal prejavovať vplyv klasicizmu. Kostoly s pôdorysom v tvare gréckeho kríža v Kremnici a v Levoči sú už temer jednoznačne klasicistické.

V neskoršom období sa Slováci na území dnešného Maďarska neusadzovali v takom hojnom počte ako v 18. storočí, čím sa spomalil aj rozmach sakrálnych stavieb slovenských veriacich. Napriek tomu je zaujímavé, že tradícia stavby kostolov s krížovým pôdorysom nezanikla ani vtedy. V druhej polovici 19. storočia, v dynamicky narastajúcom hlavnom meste žilo čoraz viac Slovákov, so sezónnymi robotníkmi ich počet dosahoval až 80 000.

Slovenský evanjelický cirkevný zbor v Budapešti, ktorý sa vyčlenil zo zboru na Námestí Deáka, začal roku 1854 veľkolepú stavbu. Na jednej s najrušnejších hlavných ciest rýchlo rastúcej metropoly, na veľkom pozemku pri ceste Kerepesi (v súčasnosti Rákócziho ulica – Rákóczi út), medzi farou a školou postavili kostol. Stavbu začali

roku 1856 podľa projektu Józsefa Dieschera dokončili roku 1867 prevzatím oltárneho obrazu Móra Thana^{154/}. Kostol v duchu niekoľko storočnej centrálnej stavebnej tradície slovenských evanjelikov postavili na pôdoryse v tvare gréckeho kríža, ale detaily jeho štíhlejšej budovy sú už obohatené prvkami novej, romantickerej architektúry. Tento sloh, ktorý sa začal šíriť v šesťdesiatych rokoch 19. storočia, ako aj pozdĺžne usporiadanie centrálnopôdorysujenávratomkštedovekému vzhľadu najmä v duchu gotiky. Pre staviteľov protestantských kostolov ho „predpísala“ tzv. Regulatíva z Eisenachu. Zadĺženie počas stavby donútilo staviteľov neskôr k tomu, aby na okolitých pozemkoch postavili nájomné domy, takže kostol v súčasnosti stojí ukrytý uprostred takto vzniknutého dvora. V dôsledku asimilácie a pohybov obyvateľstva v 20. storočí počet Slovákov v Budapešti radikálne klesol. Navyše roku 1965 kostol znarodnili, takže osudom ťažko skúšaná budova stratila aj svoju sakrálnu funkciu.

ZHRNUTIE

Na konci prehľadu si musíme položiť otázku, či mali katolícke kostoly vplyv aj na skúmané evanjelické sakrálne objekty v Uhorsku. Už aj v analýze liturgie sme poukázali na to, že v tradičnom usporiadaní katolíckych priestorov kostolov vedú tieto centralizujúce snaženia k protirečeniam.

Na území Maďarska je síce mnoho kostolov s krížovým pôdorysom (napr. Nagykőrös, Tóskoberénd, Miklósfá) a v symbolickom ponímaní formy kríža sa vyskytujú určité paralely (Balatonkeresztúr, Bakonyszentlászló, Püspökszentlászló, Nagykanizsa), ale podľa našich doterajších poznatkov tieto kostoly nemali bezprostredný vplyv na evanjelické sakrálne stavby.

Krížový pôdorys evanjelických kostolov nie je výsledkom len jeho symbolického obsahu alebo priestorovej štruktúry prispôsobenej duchu liturgie. V štúdiu sme preukázali, že kostoly postavené v období tolerančného patentu majú svoje predlohy v drevených stavbách na území dnešného Slovenska a v ich rozšírení na južnejších územiach Uhorska zohrali kľúčovú úlohu Slováci.

Neskorobarokový pôdorys v tvare gréckeho kríža je v skutočnosti vývinovou fázou formovania priestoru, ktorý sa koncom 19. storočia – keď sa opätovne vzájomne prelínajú prvky evanjelických a kalvínskych kostolných stavieb – vyvinul v neskorom historizme sakrálnej architektúry^{1/55/}. Princíp centrality v činnosti architektov, ako je Miklós Ybl, Samu Pecz, Frigyes Schulek a Gyula Sándy priniesol mnoho nových architektonických riešení.

V prehľade sme sa dotkli mnohých čiastkových otázok, ktoré vo svojich prácach už sporadicky nastolili viacerí bádatelia, ale veríme, že je užitočné ich znova sumarizovať, analyzovať a zodpovedať, ako aj začleniť do hlavných európskych prúdov architektúry. Tak sa prehľubujú naše poznatky o kultúrnych vzťahoch strednej a východnej Európy 17. a 18. storočia, ktoré zohrali významnú úlohu vo vývoji tohto regiónu a ktoré táto svojrázna protestantská kultúra v značnej miere obohatila.

Výskum spojený s touto štúdiou podporoval Országos Tudományos Kutatási Alap [Štátny vedeckovýskumný fond] číslo OTKA 068933

POZNÁMKY NOTES

¹ GIMAROSI, Ernő: Magyar falusi templomok [Dedinské kostoly v Uhorsku]. Budapest, Ed. 2. Corvina 1975 s. 65. BIBŐ, István: Az Alföld késő barokk és klasszicista építészetének néhány kérdése [Niektoré otázky neskorobarokovej a klasicistickej architektúry Dolnej zeme]. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1967, 3 – 4, s. 525 – 567. WINKLER, Gábor: Architectural History in Outline. In: DERCSÉNYI, Balázs – FOLTIN, Brúnó – G. GYÓRFFY, Katalin – HEGYI, Gábor – WINKLER, Gábor – ZÁSZKALICZKY, Zsuzsanna: Lutheran Churches in Hungary. Budapest, Hegyi & Company Publishing House 1992, s. XXVII – XLV. V súvislosti s nárastom množstva typov: KRÁHLING, János: Evangélikus templomok a mai Magyarországon [Evanjelické kostoly v dnešnom Maďarsku]. (Veszendő templomaink III. [Naše zanikajúce kostoly III.]). Budapest, Tankönyvkiadó 2004.

² Napríklad tzv. „Nový kostol“ v Szarvasi (Sarvaš) a vzo-

rové knihy 18. storočia ako predobrazy: Winkler 1992: Op. cit., s. XLI.

³ Országos Tudományos Kutatási Alap [Hungarian Scientific Research Fund], výskum č. OTKA-068933.

⁴ FRITSCH, Karl Emil Otto: Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart. Berlin, Herausgegeben von der Vereinigung Berliner Architekten 1893.

⁵ HARASIMOWICZ, Jan: Protestantischer Kirchenbau im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts. In: HARTMANN, Peter Claus: Religion und Kultur im Europa des 17. und 18. Jahrhunderts. (Mainzer Studien zur Neuen Geschichte 12.). Frankfurt, Peter Lang Verlag 2004, s. 327 – 370. HARASIMOWICZ, Jan: Der Pietismus und der evangelische Kirchenbau der Frühen Neuzeit im kontinentalen Europa. In: STRÄTER, Udo: Interdisziplinäre Pietismusforschung. Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001. (Hallesche Forschungen, Bd. 17/1). Tübingen, Verlag

der Franckeschen Stiftungen Halle im Max Niemeyer Verlag 2005, s. 83 – 105.

⁶ PECZ, Samu: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével [O stavbe protestantských kostolov, v súvislosti s podrobným opisom kalvínskeho nového kostola v Debrecíne]. A Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye 1888, 22, s. 193 – 205.; 241 – 251.; ďalej porovnaj: RÓKA, Enikő: A budai református templom – Szilágyi Dezső tér [Kalvínsky kostol v Budíne – námestie Szilágyi Dezső]. Budapest, 1999, s. 34.

⁷ FRIEDRICH, Loránd: A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban [Vývoj evanjelického kostola na území Uhorska v novoveku]. In: KEMÉNY, Lajos – Gyimesy, Károly (ed.): Evangélikus templomok [Evanjelické kostoly]. Budapest, Athenaeum 1944, p. 169 – 192.

⁸ FRIEDRICH, 1944: Op. cit., s. 172 – 173.

⁹ BIBÓ, 1967: Op. cit., s. 528.

¹⁰ BIBÓ, 1967: Op. cit., s. 529. 5. poznámka pod čiarou. Ďalšie ním uvedené príklady z horného Uhorska: Hronsek, Kežmarok, Košice, Levoča, respektíve z Dolnej zeme: Békéscsaba (Békešská Čaba), „Malý kostol“, Orosháza (s pôdorysom v tvare T).

¹¹ BIBÓ, István: Der protestantische Kirchenbau in Ungarn um 1800. Teil I – II. Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende Kunstforschung in Wien 1984, 36/3, s. 1 – 4. ; 1985, 37/1 – 2, s. 1 – 5. Jeho štúdiá nie je podrobným opisom jednotlivých typov pôdorysov s centrálnym usporiadaním na území Maďarska, venuje sa najmä sakrálnym stavebným pamiatkam s krížovým pôdorysom, ktorých vznik pripisuje vplyvu nemeckého protestantizmu; porovnaj: Bibó, 1985: Op. cit. s. 2.

¹² KRÄHLING, János: South Transdanubian Late Baroque Church Architecture. Periodica Polytechnica Ser. Architecture 1992, Vol. 36., Nos 1 – 4, s. 175 – 180.

¹³ SZARKA, László: A szlovákok története [Dejiny Slovákov]. Bereményi, Budapest, [s. a.], s. 71.

¹⁴ Napríklad: Kesztölc (Kestúc), Piliscsév (Čív), Pilis-szántó (Santov), Acsa (Jača), Csóvár (Čuvár).

¹⁵ Napríklad: Öskü (Eška), Bakonycseryne (Čerňa), Tardos (Tardoš).

¹⁶ Napríklad: Békéscsaba (Békešská Čaba), Szarvas (Sarvaš), Mezőberény (Polný Berinčok).

¹⁷ Napríklad: Ecser (Ečer), Maglód (Maglód), Bénye (Biň), Csömör (Čemer).

¹⁸ GOMBOŠ, Ján: Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo 17 – 18. storočia. In: Národopis Slovákov v Maďarsku. DIVIČANOVÁ, Anna – ANDO, Juraj (ed.): Budapest, Magyar Néprajzi Társaság 2003, p. 29 – 48.

¹⁹ DIVIČANOVÁ, Anna: O jazyku liturgie na slovenských ostrovoch v Maďarsku. In: DIVIČANOVÁ, Anna – ANDO, Juraj (ed.): Národopis Slovákov v Maďarsku. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság 2003, p. 71 – 78.

²⁰ KRIVOŠOVÁ, Janka: Architektúra reformácie. In: MORAVČÍKOVÁ, Henrieta (ed.): Architektúra na Slovensku. Stručné dejiny. Bratislava, Slovart 2005, s. 80 – 81.

²¹ KRIVOŠOVÁ, Janka: Evanjelické kostoly na Slovensku. Transcius, Liptovský Mikuláš, 2001, p. 193.

²² SZEBIK, Imre – VÁRHEGYI, Miklós: A miskolci evangélikus egyházközség története [Dejiny evanjelického cirkevného zboru v Miskolci]. Miskolc, 1983, s. 24 – 26.

²³ Tento typ reprezentujú kostoly v Matejovciach, v Nálepkeve, v Stráži, v Spišskej Belej, v Spišskej Sobote (mestská časť Popradu), v Spišskom Podhradí a v Spišských Vlachoch.

²⁴ BIATHOVÁ, Katarína: Drevený panteón. Bratislava, Tatran 1976, s. 26 – 30.

²⁵ KRIVOŠOVÁ, 2001: Op. cit., s. 142.

²⁶ BIATHOVÁ, 1976: Op. cit., s. 26 – 30.; KRIVOŠOVÁ 2001: Op. cit., s. 98 – 103.

²⁷ KRIVOŠOVÁ, 2001: Op. cit., s. 90 – 91. Kežmarok nie je artikúlárne miesto, ale bolo slobodným kráľovským mestom, v 18. storočí jeho obyvateľstvo je nemecko-slovenské s nemeckou a evanjelickou väčšinou.

- 28 KRIVOŠOVÁ, 2001: Op. cit., s. 84 – 87.
- 29 KRIVOŠOVÁ, 2001: Op. cit., s. 88 – 89.
- 30 KRIVOŠOVÁ, 2001: Op. cit., s. 94 – 97.
- 31 FÉNYES, Elek: Magyar Országnak, s a hozzá kapcsolott tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. [Súčasny štatistický a geografický stav Uhorska a jeho pridružených teritórií] Vol. I – VI. Pest, 1836 – 1840. Maglód Vol. II. s. 234: „Tót falu, 675 evangélikus, 263 római katolikus, 225 zsidó, 10 református lakossal [Slovenská dedina, obýva ju 675 evanjelikov, 263 rímskych katolíkov, 225 Židov, 10 kalvínov].“
- 32 Porovnaj: Harasimowicz 2005: Op. cit., s. 105.
- 33 CSEPREGI, Zoltán: Magyar pietizmus 1700 – 1756 [Madarský pietizmus 1700 – 1756]. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000, s. 15. et sec.
- 34 LŐRINCZ, Zoltán: „...die Bilder sind von uns genehmigt...“ Die Stellung der ungarischen Reformation zur Kunst und zur Architektur. Concentrum, Stadtschlaining, [s. a.], s. 37. et sec.
- 35 Porovnaj: Reymond, Bernard: L'architecture religieuse des protestants. Labor et Fides, Genève, 1996, s. 200.
- 36 MENTZER, Raymond A.: The Reformed Churches of France and the Visual Arts. In: Finney, Paul Corby (ed.): Visual Arts and the Calvinist Tradition. William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids Michigan/Cambridge, 1999, s. 199 – 230, tu s. 205.
- 37 Reymond 1996: Op. cit., p. 204.
- 38 GUICHARNAUD, Hélène: An Introduction to the Architecture of Protestant temples Constructed in France before the Revocation of the Edict of Nantes. In: FINNEY, Paul Corby (ed.): Visual Arts and the Calvinist Tradition. William B. Eerdmans Publishing, Grand Rapids Michigan/Cambridge, 1999, s. 133 – 161, tu s. 142.
- 39 COOPE, Rosalys: Salomon de Brosse and the Development of the Classical Style in French Architecture from 1565 to 1630. London, A. Zwemmer Ltd. 1972, s. 185.
- 40 CSEPREGI, Zoltán: Artikularorte im ehemaligen Königreich Ungarn. In: Bahlcke, Joachim – Wunsch, Thomas (ed.): Religiöse Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa. (Pred vydaním).
- 41 HARASIMOWICZ 2004: Op. cit, s. 337.
- 42 STURM, Leonhard Christoph: Architectonisches Bedencken von Protestantischen Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung. Augsburg, 1712.
- 43 STURM, Leonhard Christoph: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen Wohl Anzugeben. Augsburg, 1718.
- 44 STURM, 1712: Op. cit. s. 2v: „Das erste belangend ist die an vorgelegten Dessein erwehlete Kreuz-Figur von langer Zeit her unter denen Protestanten sonderlich der Lutherischen Kirche so gar beliebt daß ich gantz furchtsam bin nach Wahrheit davon zu urtheilen.“
- 45 STURM, 1712: Op. cit. s. 3v – 5r.
- 46 STURM, 1718: Op. cit. s. 31.
- 47 STURM, 1718: Op. cit. s. 39.
- 48 HARASIMOWICZ, 2004: Op. cit. s. 342. a ďalšie; HARASIMOWICZ, 2005: Op. cit. s. 99 – 103.
- 49 BORRMANN, Michael: Evangelische Friedenskirchen in Jauer und Schweidnitz. In: Institut für Baugeschichte der Universität Karlsruhe, Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte 2. 1991, s. 87 – 118., tu s. 89. Pri stavbe kostola v Jawori postupoval podľa porocíí v traktáte Josepha Furtenbacha; pozri Borrmann, 1991: Op. cit., s. 107.
- 50 FRITSCH, Karl Emil Otto: Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart. Herausgegeben von der Vereinigung Berliner Architekten. Kommissions-Verlag von Ernst Toeche, Berlin, 1893, s. 60.
- 51 BORRMANN, 1991: Op. cit., 1991, s. 107.
- 52 HARASIMOWICZ, 2004: Op. cit. s. 343.

⁵³ HARMATI, Béla László: Későbarokk szószékoltárok, oltárképek és festett karzatok a dunántúli evangélikus templomokban [Neskorobarokové oltáre s kazateľnicou, oltárne obrazy a maľované chóry v evanjelických kostoloch Zadunajska]. PhD Doktorandská práca. Rukopis. ELTE Filozofická fakulta, 2006.

⁵⁴ KRÄHLING, János: Romantika és evangélikus templomépítészet [Romantika a architektúra evanjelických

kostolov]. In: BUDA, Attila – Ritoók, Pál (ed.): A fóti templom és a romantika építésze [Kostol vo meste Fót a architektúra romantiky]. TERC, Budapest 2007, s. 30. KOVÁCS, Anna: A Rákóczi úti szlovák evangélikus templom története [História slovenského evanjelického kostola na Ulici Rákócziho]. Protestáns Szemle 7, 1998, 3, s. 186 – 202.

⁵⁵ WINKLER, 1992: Op. cit. s. XLIII – XLV.